

Həsənova Nurlana Eldar qızı⁹

YENİ TİBB TERMLƏRİNİN DÖVRLƏSMƏSİ VƏ ƏMƏLƏGƏLMƏ ÜSULLARI

Bütün elmlər, həmçinin tibbi elm üçün də, bu bilik sahəsinin idrak prosesinin terminologiyada əks olunduğunu təsdiqləyən müddəa düzgün hesab olunur. Termin idrak vasitəsidir, çünki elmi faktları zənginləşdirmək, bilikləri çoxaltmaq və onları alimlərin gələcək nəsillərinə ötürmək üçün imkanlar yaradır. Dünyanı sonsuz idrak etmə prosesi, yeni anlayışların yaranması və artıq mövcud olan anlayışların modernizasiyası real gerçəkliyin yeni obyektlərinin yaranması və açılması onların nominasiyası üçün bu dildə danışıq kollektivi lazımı qədər sözlə təmin edilməsinə tələb edir.

Yeni tibbi terminlərin yaranmasının birinci mərhələsi XVIII əsrə aid edilir. Azərbaycan dilinin yeni tibbi terminologiyasının formalaşmasında rus dilinin və rus tibbi terminologiyasının böyük rolu olmuşdur. "İlk tibb terminləri məmalığa dair ilk əsərin müəllifi olan N.M.Ambodik-Maksimoviç (1744-1790) tərəfindən tərtib olunmuşdur. 1789-1794-cü illərdə rus dilinin ilk akademik lüğəti olan "Rus akademiyasının lüğəti" nəşr edilmişdir. O lüğətə 600-dən çox qədim və yunan-latin mənşəli söz daxil edilmişdir"(2,262). İkinci mərhələdə -XIX əsrdə tibbi terminologiyada sistemləşmə getməyə başlayır. Bu mərhələ tibbi terminlərin leksikoqrafiyada işlənməsinə, tibbi terminlər lüğətlərinin yaranması artıq tibbi terminologiyaya yeni yanaşma idi. 1835-ci ildə rus həkimlər cəmiyyətinin təsisçisi və ilk katibi A.N.Nikitin tərəfindən tərtib olunan "Həkim kitabı" nəşr olundu. Bu dövrün təbət terminologiyasının inkişafı Y.O.Muxin, N.I.Pirogov, S.P.Botkin, İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov kimi alimlərin adları ilə bağlıdır. Rus tibbi terminologiyasının inkişafı Azərbaycan dilinə təsir etdiyi kimi, alman dilinin tibbi terminologiyası da rus dilinə böyük nüfuz etmişdir. Məhz bunun nəticəsində 1892-1893-cü illərdə alman dilindən tərcümə olunmuş A.Vilarenin "Tibbi terminlərin ilk ensiklopedik lüğəti" işıq üzü görmüşdür.

Üçüncü mərhələ XX əsrin birinci yarısını əhatə edir. XX əsrin birinci yarısında tibbi terminşünaslıq elmi tədqiqatlarda nəzəri distiplin kimi müstəqil istiqamət əldə etməmişdir. Terminoloji fəaliyyət əsasən alim həkimlər tərəfindən keçirilirdi və didaktik materialların (dərslərlik, vəsaitlər) və tibbin fərqli bölmələri üzrə tədris vasitələrinin hazırlanmasında ibarət idi. Sovet dövründə klassik gimnaziyaların bağlanması və latın dilinin orta məktəb fənlərinin arasından çıxarılması tibb fakültələrində oxuyan cavanların çoxunun adətən anatomiya, farmakologiya və klinik intizam dərslərində istifadə olunan yunan-latin mənşəli tibb terminlərinin mənimsəməsində çətinlik çəkməsinə gətirib çıxarmışdır.

Dördüncü mərhələ 1960-1980-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə istər Rusiya dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində tibbi terminologiya artıq müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyur. Tibb sahəsində metodik işin başlanması tibbi terminin təbiyyətinin və onun linqvistik təsvirinin dərk olunmasına təkan verdi. Bu dövrdə ilk tibbi terminologiyaya aid deskriptiv xarakterli dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur, həmçinin antik həkimlərin əməklərinin tarixi-filoloji analizinə həsr olunmuş işlər yazılmış, etimologiya məsələlərinə böyük diqqət yetirilmişdir.

Beşinci mərhələ isə XX əsrin 80-90-cı illərini əhatə edir. Bu dövrə müasir linqvistik tendensiyaların çərçivəsində tibbi terminşünaslığın və ümumi terminşünaslığın nəzəriyyəsinin gələcək inkişaf dövrüdür. Akademik B.V. Petrovskinin redaktorluğu altında üç cildə çap edilmiş "Tibbi terminlərin ensiklopedik lüğəti" tibbi terminologiyanın leksikoqrafik planında təyin olunmasında böyük rol oynadı. Bu dövrənin tibbi terminoloji istiqamətin banisi professor M.N. Çemyavskiy sayılır. "Ensiklopedik tibbi terminlər lüğətinin" üçüncü cildinə M.N. Çemyavskinin tibbi terminologiyanın tarixinə və müasir vəziyyətinə həsr olunmuş çərçikə daxil edilmişdir ki, bu çərçikə tibbi terminşünaslıq sahəsindəki araşdırmaların aktivləşməsinə stimullaşdırılmışdır. XX əsrin son onillikləri tibbi ixtisasların leksikasının tibb-biologiya elmlərinin differensiasiyası nəticəsində əmələ gələn divergensiya prosesi və tibb sahəsində yeni bilik sahələrinin və araşdırmaların istiqamətlərinin əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə tibb terminologiyasının ümumi nizamına salma prinsiplərini müəyyən etmək gərəkdir. 1985-1995-ci illərdə keçmiş Sovetlər birliyində 70 000 tibbi termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir, tibbdə istifadə olunan əsas terminlərin kateqoriyasının siyahısı qurulmuşdur. Bu dövrdə tibbi terminologiyaya dair bir sıra dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazıldı. Tibb terminologiyasının və latın dilində sözdüzlənmə prosesinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə V.F. Novodranovanın doktorluq dissertasiyası həsr olunmuşdur (8,110).

Tibbi terminologiyanın araşdırılmasının altıncı mərhələsi XX əsrin sonlarını və XXI əsri əhatə edir. Bu dövrdə koqnitiv artıq dilçiliyin bütün sahələrini, terminologiyanın da inkişafına təzahür etməyə başlamışdır. Bu dövrdə terminşünaslıqda koqnitiv-diskursiv paradigma önə çəkildi. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi həmişə linqvistik diqqət mərkəzində qaldığına görə, 90-cı illərdə koqnitivizm ideyaları meydana çıxdı, lakin hələ ayrı nəzəri istiqamətə çevrilməmişdir. Bu dövrdə "Termin professional elmi ünsiyyəti vasitələndirən və idrakın inkişafını optimallaşdırən xüsusi informasiya daşıyıcısı kimi müzakirəyə alınmağa başladı"(4,28). Tədqiqat aparatı adı və xüsusi düşüncənin konseptual-terminoloji səviyyədə qarşılıqlı təsirini aydınlaşdırmağa, bilik strukturlarının linqvistik representasiyasının üsullarını müəyyən etməyə yönəldirilir. Tibbin dili insan fəaliyyətinin kateqorizasiyası kimi, elm dünyası haqqında olan düşüncənin verballaşmış üsulu kimi interpretasiya olunur. Koqnitiv terminşünaslığın antroposentrik istiqamətləndirilməsi nəinki bilik obyektini (elmi dil), həmçinin idrak obyektini (alimi) nəzərə almağa vadar edir. "Termin yaranmasında əsas yeri metafizasiya tutur. O, biliklər üzərində aparılan spesifik əməliyyat, bir konseptual sahə-mənbədən digər konseptual sahə-məqsədə informasiyanın ötürülməsi kimi göz qabağına gəlir. Morfoloji termin əmələgəlmədə termin elementlərinə düşüncə prosesləri haqqındakı minimal informasiyanı daşıyan vahid kimi

bxılır. Öz kompozisiya semantikasi ilə birgə törəmə termin isə - bu sahədəki məntiqi-konseptual kateqoriyanın dil formasında olan reallaşdırılması kimi təzahür edir"(4,38).

Müasir koqnitiv terminşünaslığın evristik potensialını həddən artıq qiymətləndirmək çətin məsələdir. XX əsrin sonlarında koqnitiv linqvistikanın ən çox tələb olunan anlayışlarından biri idrak təcrübəsinin tərkibini əks etdirən bilik vahidi kimi konsept olmuşdur. Bu dövrdən terminə professional dildəki konseptin representasiyası kimi baxılmağa başlandı. Elmi konseptdə biliyin fərqli tərəflərini təmsil edən, təcrübənin fərqli sferalarını xarakterizə edən (əyani, konseptual komponent, fon bilikləri) əlamətlər seçilir. Konseptin strukturunu adətən sahə şəklində göstərilir: sahənin nüvəsi, nüvəyəni zona, konseptin periferiyası. Bəzi terminlər isə çoxmənalı termin olub iki elmi konsepti təmsil edir. Məsələn, "kəpənək" termini nümunə göstərə bilər. Bu terminin birinci mənası belədir: kəpənəyə xarakterik formaya sahib olan üz dematidi. Bir dərəcə xətəliyinindir. Nüvəyəni zonada fon bilikləri yerləşir, hansılar ki, terminin interpretasiyası zamanı adresatı rekonstruksiya edir. Bu, məsələn, verilən simptomun səbəbidir – aseptik fətinətim lupus follikuliti. Bu konseptin periferiyasını assosiativ komponent təşkil edir. İkinci konseptual əsasın isə məzmunu belədir: yanaqların və burnun üzərində yerləşən simmetrik erimatoz səpkillər. Terminin periferiyası isə əldə həmin assosiativ komponentdir. Verilən nümunələrin də göstərdiyi kimi terminin düzgün interpretasiyasının əsas şərti adresant və adresatın professional kommunikasiya prosesində əldə etdiyi eyniqüvvətli bilgilərdir. Əlbəttə ki, professional bilgilərə sahib olmayan insanlar yalnız perseptiv rekonstruksiya edə bilərlər, hansı ki konseptin strukturunu bütövlüklə əks etdirmir. Konseptlər avtonom şəkildə mövcud deyillər, onlar bu və ya digər sistemlərin vahidini təşkil edirlər, koqnitiv linqvistikada onlar konseptlər adlandırılır. Yaranan hər hansı termin sistemi professional-korporativ konseptlərin əksidir. V.F. Novodranova bu anlayışın işarə edilməsi üçün başqa termin təklif etdi: elmin koqnitiv xəritəsi [6,47]. Konsept və konseptlər iki iki anlayış yaxın əlaqəlidir: kateqoriya və kateqorizasiya. Baxmayaraq ki, konsept anlayışı köhnə vaxtlardan mövcuddur və istifadə olunur, koqnitiv linqvistikanın əmələ gəlməsi ilə keyfiyyətə yeni inkişaf əldə etdi. Xüsusən, tibbi terminologiyada necə ki ontoloji, elə də inzibati, qiymətləndirici və perseptiv kateqoriyaların verbalizasiyası çox maraqlı mövzudur. Bu gün terminşünaslıq sadəcə terminlərin struktur-semantik təsvir olunmasına yönəlmiş, eləcə də elmi biliyin poliparadiqmalığı ilə əlaqəli olan faktları izah edir.

Tibb dili nəzəriyyəsinə bir neçə hələ çox araşdırılmamış problemlər qalıb. Xüsusən terminin elmi konseptə uyğun olma problemi; tibbi mənlərdə feili leksikanın stratifikasiyası və fəaliyyət məsələləri; fərqli jənlərdə olan müxtəlif mətlərin stilistik xüsusiyyətləri; tibbin əsas kateqoriyalarının dil representasiyası tam öyrənilməyib: etiologiyadan və patogeneziyə; tibbi professionalizmə və korporativ lenqə və həmçinin tibbi loru dilə həsr olunmuş araşdırmalar mövcud deyil; tibbi leksikoqrafia məsələləri və neologiya və s. kimi problemlər tədqiq edilməyib. Tibbi diskursun dil və koqnitiv xüsusiyyətlərində hələ öyrənilməmiş sahələr mövcuddur.

İngilis dilinin termin sisteminin müxtəlif morfoloji və morfostruktur xarakteristikası var. Bu halda. L.S.Rudinskının fikrinə görə, "...terminologiyanın formalaşma mənbələri ümumi ədəbi dilin vasitələri ilə (leksik və sözdüzləndirici), digər dillərdən iqtibaslara və ilk növbədə intemasional yunan-latin iqtibaslara və sözyaratma, köməyi ilə əlaqəlidir"(6,47). Sintaktik yolla yeni sözyaratma tibbi terminoloji leksikanın ən yayılmış zənginləşdirmə mənbələrindən biri və yeni terminlərin ən vacib əmələ gəlmə üsuludur. İngilis dilində mürəkkəb-tərkibli tibb terminlərinin yaranmasında aşağıdakı komponentlər çıxış edə bilər:

- phobia*, insanın nədənsə patoloji qorxusunu bildirir. Məsələn, *agoraphobia* – bağlı məkan qorxusu;
- aquaphobia* – hydrophobia – su qorxusu;
- acrophobia* – yüksəklik qorxusu;
- heliophobia* – günəş qorxusu; *pyrophobia* – alov qorxusu;
- zoophobia* – heyvan qorxusu;
- hippophobia* – at qorxusu;
- ailurophobia* – pişik qorxusu (Napoleon bu xəstəlikdən əziyyət çəkirdi); *acousticophobia* – səs-küy qorxusu;
- demophobia* – insan ölümü qorxusu;
- glossophobia* – insan içində danışmaqdan qorxu;
- telephonophobia* – telefonla istifadə etməkdən qorxu;
- tomophobia* – cərrahi əməliyyatlar qorxusu;
- cardiophobia* – ürək xəstəlikləri qorxusu;
- mania* – mübtəlalıq, vəsvəse deməkdir. Məsələn, *pyromania*, *graphomania*, *histrionicmania* və s.

İngilis dilindəki tibb terminlərinin bir çoxu affiksələr vasitəsilə yaranır. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif elm və texnika sahəsində istifadə olunan sözlər elementlərini digər dillərdən rahatlıqla götürə bilərlər. Bu metod öz rahatlığı və asanlıqla üstünlüyə malikdir. Məsələn, öd və böyrək traktında olan daşların invaziv və cərrahi olmayan yolla xırdalanması üçün ixtira olunan aparat distansion *lipotripter* ("shock-wave litotripter") (yun. lithos "daş" + tripsis "sürtürmə") (3, 10) adı verilib. Affiksasiyanın tərkibinə bir neçə funksiya daxildir və o, bir neçə funksiya verinə yetirir. Formal olaraq o, prefiks və suffiksasiya forması ala bilər. Funksional nöqtəyi nəzərdən o, söz siniflərinin (nitq hissələrinin) ya işarələnməsi ya da modifikasiyası üçün istifadə oluna bilər. İngilis suffiksaları sözlərin dəyişməsinin səbəbi olur. İngilis dilində tibbi terminyaratmada effektiv olan prefiksleri üç qrupa bölmək olar: yüksək keyfiyyətli: -*anti-* (antifat, anticoncept), *dis-* (to disbrain), *in-* (incarnation), *inter-* (interosseous), *re-* (reinfusion), *sub-* (subclinical); ortakeyfiyyətli: -*over-* (overbreathing), *un-* (uncured); aşağı keyfiyyətli - *out-* (outbreak), *tele-* (teleneuron). *under-* (undertoe).

İngilis dilində yeni termin yaratmada abreviasiya hadisəsinin də önəmli rolu vardır. L.R.Rudinskaya abbrevi-

⁹ Bakı Slavyan Universiteti dissertantı

asiya hadisəsinə "...motivasiya mənbəsinin istənilən xətti hissələrinin kəsilməsindən etibar olan, və əsas motivasiya edən vahidin hansısa hissəsi və yaxud hissələrini öz formasında əks etdirən sözlün əmələ gəlməsinə" gətirib çıxaran söz statusu olan ikinci dərəcəli nominasiya vahidlərinin yaranması prosesi" kimi baxır (7, 22). İngilis dilində istənilən terminin qısaltılmasına tendensiya müşahidə olunur (L.K "left kidney" 'sol böyrək'; R.K "right kidney" 'sağ böyrək'; L.N "liquid nitrogen" 'maye azot'). İngilis dilindəki terminyaratmada üç böyük abreviatura qrupu seçmək olar: qrafik, leksik, sintaktik. Qrafik abreviaturalar arasında standart və təmmiş, lakin yarı rəsmi tibbi sənədlər çərçivəsində məhdudlaşdırılan qısaltmalar seçmək olar. Məsələn, T.S.T.H. "too sick to send home" 'stasionaadan evə göndərilmək üçün hələ tam sağalmamış'; H.B.D. "has been drinking" – 'alkoqolizm xəstəsi'; G.O.N. "God only knows" 'yalnız Allah bilir' (5, 113). Latin mənşəli bir çox abreviaturalar da mövcuddur. Əgər tibbin yazılı alt dilində bu qısaltmalar sinifi qrafik kateqoriyaya aiddir. Məsələn, a.c. "ante cibum, before meals" 'yeməkdən əvvəl'; b.i.d. "bis in die, twice a day" "gündə iki dəfə"; p.o. "per os, orally" "daxili qəbul üçün" (5, 114).

Yeni terminlətin yaradılması üçün ellipsis kimi hadisədən də istifadə olunur. Ellipsis söz birləşmələrinin komponentlərinin birinin buraxılması ilə xarakterizə olunur; qalan component öz morform strukturunda zərərli dəyişikliklərə məruz qalmır, ancaq yalnız "bütün söz birləşməsinin semantikasını kondensasiya edir" (gastric 'gastric ulcer' - 'mədə xorası'; cord 'spinal cord' - 'onurğa beyin') (1,101). Ellipsis linqvistik hadisə olaraq içtəməli fəaliyyətə əlaqəli olan professional qruplara olduqca yayılıb.

Tibbi terminoloji lüğət törəmə qabiliyyətinə görə məhdudyyətsizdir. Digər dillərdə ekvivalentləri olmayan tibbi terminlər internasional leksikanın bir hissəsi olur. Universal xüsusiyyətlər ingilis dilində açıq şəkildə özünü göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Башилин, С.И. О сокращениях в пользыке медицины (на материале английского языка) [Текст] / С.И. Башилин // Разновидности и жанры научной прозы. Лингвостилистические особенности. - М., 1989
2. Безышева Е.В. Новые направления в исследовании медицинской терминологии. Вестник Нижегородского НИИ Лагачевского 2013 №4, с.260-264.
3. Васина, М.В. Акцентное оформление терминологических словосочетаний в английском медицинском дискурсе: Автореф. ... канд. филол. наук [Текст] / М.В. Васина. – Иваново: Изд. У. 2004
4. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации). М.: Изда-во МГУ. 2000. 128 с.
5. Зубова, Л.Ю. К вопросу об особенностях и трудностях перевода английских медицинских сокращений [Текст] / Л.Ю. Зубова // Вестник ВГУ. Вып.2 – Воронеж: ВГУ. 2005.
6. Новодранова В.Ф. Латинские основы медицинской терминологии. (исправление существительного слова) диссертация. автореф. филол. наук. доктор М., 1989
7. Рудинская, Л.С. Современные тенденции развития гематологической терминологии (на материале английского языка): Автореф. ... канд. филол. наук [Текст] / Л.С. Рудинская. - М., 1997
8. Тагаринов В.А. История местной терминологии. Т.III. Аспекты и направления терминологических исследований (1973–1993) М.: Московский лицей. 2003. 408 с.
9. <http://www.saguniv.ru/rudinskiy-vasiliy-ivajovitch/>

Аçar sözlər: termin, üsul, yaranma, dövr, yeni.

ЦИКЛ И СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВЫХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Резюме:

В статье представлена хронология развития медицинской терминологии выявить новые направления в изучении медицинской терминологии обсуждалось. Медицинские термины ученых также были отмечены его достижения в исследовании определить перспективы дальнейшего развития медицинской терминологии был. В статье также обсуждается появление медицинских терминов в разных системных языках. Также обсуждались методы. Медицинская терминология на обоих языках Словарь неограничен с точки зрения производной способности. На обоих языках аффиксы медицинских терминов или две или более различных семантики возникает при объединении лексических единиц.

Ключевые слова: термин, метод, происхождение, период, новое.

CYCLING AND METHODS OF FORMATION OF NEW MEDICAL TERMS

Summary:

The article presents the chronology of the development of medical terminology and identify new directions in the study of medical terminology was discussed. Achievements of scientists in the study of medical terms were noted, as well identify prospects for future development of medical terminology has been.

The article also discusses the emergence of medical terms in various systematic languages methods were also discussed. Medical terminology of both languages dictionary is unlimited in terms of derivative ability. In both languages medical terms affixes or two more different semantics arises by combining lexical units with.

Key words: term, method, origin, period, new.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova